

کارنامه فرهنگ مکتوب

در غرب اسلامی

تا قرن ششم

محمد نوری

مسئول کتابخانه اسکوریال بود و نسخه های خطی را فهرست می کرد، برای اولین بار توصیفی نسخه شناسانه از فهرست ابن خیر منتشر ساخت و محققان را با این اثر آشنا نمود. آن توصیف را در فهرست نسخه های خطی اسکوریال (شماره ۱۶۷۲) نگاشت.

عنوان کتاب در لابلای مطالب نسخه خطی یافت نشده و نسخ از آن به فهرست الامام الشهبان ابن خیر یاد کرده و اولین محقق آن یعنی کودرا بر اساس قرائن موجود آن را فهرست مارواه عن شیوخه من الداوین المصنفة نامیده است.^۶ و به صورت خلاصه فهرست الداوین آورده اند. ابن الأبار در جایی آن را «البرنامج» و در جای دیگر «فهرست» نامیده است.^۷ با توجه به اینکه ابن الأبار قدیمی ترین سند درباره ابن خیر است، درباره دو گونه نقل وی احتمالاتی را گفته اند: برنامج و فهرست دو نام برای یک کتاب است؛ نسخه موجود کتاب ابن خیر ناقص است و قبلاً بخشی و یا ضمیمه ای زیر عنوان برنامج داشته است.^۸ دو یا سه نسخه خطی دارد^۹ که مهم ترین آنها در کتابخانه اسکوریال است و مبنای تحقیق فرانسسکه کودرا قرار گرفته است.

فهرست ابن ندیم (قرن چهارم قمری / دهم میلادی) برای پژوهشگران مسائل اسلامی شناخته شده و از ابزارها و منابع تحقیقاتی آنان است. ابن ندیم اطلاعات کتاب ها و نویسندگان موجود در شرق اسلامی و در دسترس خود را تنظیم و تدوین کرده است و کتابش معرفت و گویای فرهنگ مکتوب شرق اسلامی است. دانشمند کتابشناس دیگری در غرب اسلامی به گردآوری اطلاعات مربوط به کتاب ها و رسائل و نویسندگان موجود در آن دیار پرداخت و کتاب فهرست را ساخت. این اثر که کمتر از فهرست ابن ندیم شهرت دارد و به ویژه در ایران ناشناخته یا کم شناخته است. کارنامه ای از فعالیت علمی نویسندگان غرب اسلامی و وضعیت کتاب در آن منطقه است. دو فهرست ابن ندیم و ابن خیر گزارشگر دو پاره مهم فرهنگ و تمدن اسلامی در شرق و غرب بوده و مکمل یکدیگرند و در مجموع تصویری نسبتاً جامع از نگارش و نویسندگی و محصولات نویسندگان و کتابداری در جهان اسلام عرضه می کنند.

نویسنده فهرست، ابوبکر محمد بن خیر بن خلیفه است. وی در شهر اشبیلیه در ۵۰۲ق / ۱۱۰۹م. متولد و در ۵۷۵ق / ۱۱۷۹م. وفات یافت. به متونی، اموی، اشبیلی و گاهی اندلسی یاد شده است.^۱ از زندگی اش جز اطلاعات مختصری در فهرست از خود ابن خیر و از ابن الأبار^۲، الضبی^۳ و ذهبی^۴ که گوشه هایی از حیات وی را باز گفته اند، نداریم آگاهی های ارائه شده در منابع کهن پراکنده و غیر جامع است. البته اطلاعات مفیدی در مقاله «ابن خیر» از محمد مهدی مؤذن جامی^۵ و مقدمه کودرا در چاپ سرقسطه و ایاری در چاپ قاهره و بیروت آمده است.

میخائیل غزیری راهب مارونی (متولد در غزیر لبنان در ۱۷۱۰م. و درگذشت در مادرید در ۱۷۹۱م.) در زمانی که

۱. معجم المؤلفین، عمر رضا کحالة، ج ۹، ص ۲۹۴؛ موسوعة المصادر و المراجع، عبدالرحمن عطیه، ص ۱۲۰؛ مقدمه ابراهیم ایاری بر فهرست ابن خیر، ص ۷.
۲. الحلة السیراه، به کوشش دوزی، لیدن، ۵۱-۱۸۴۷م.
۳. بغیة الملتس فی تاریخ رجال الاندلس، به کوشش کودیرا و ریرا، مادرید، ۱۸۸۴م.
۴. تذکرة الحفاظ، حیدرآباد، ۱۳۳۴ق.
۵. دائرة المعارف بزرگ الاسلامی، ج ۳، ص ۴۷۲.
۶. مقدمه کودرا بر الفهرست.
۷. ر. ک. مقدمه ابراهیم ایاری، ص ۱۵.
۸. ر. ک. همان، ص ۱۶؛ نیز ر. ک. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۴۷۲.
۹. مقدمه کودرا بر الفهرست، ص ز.

علی حدیث الاثمة، سائر کتب الحدیث، شرح غریب الحدیث، علل الحدیث والتاریخ والرجال، السیر والانساب، الفقه المالکی، اصول الدین و اصول الفقه، اشربه، فرائض، عبارة الرؤیا، زهد، تألیفات ابی بکر بن ابی الدنیا، تألیفات ابی سعید بن الاعرابی، تألیفات ابی بکر محمد بن الحسین الأجرى، تألیفات ابی ذر عبد بن احمد هروی، نحو و لغت و آداب و شعر، تألیفات ابی علی حسن بن احمد بن عبدالغفار فارسی فسوی، آداب و لغت و شرح ها، کتاب های شعر و شاعرانی که ابوعلی اسماعیل بن قاسم بغدادی به آنها دسترسی داشته است، منقولات ابومروان بن سراج از ابی سهل حرانی، منقولات ابوعلی غسانی از ابی مروان بن سراج، منقولات ابوالحجاج اعلم از ابی سهل حرانی، اخبار ابوعلی بغدادی، نقل هایی از فهرست های روایات شیوخ و تألیفات آنها، اجازات مورد استفاده.

از سی فصل مزبور پنج فصل کتابشناسی آثار پنج شخصیت است؛ پنج فصل کتابشناسی عمومی به معنای اینکه ویژه موضوع یا علم خاصی نیست و بقیه فصل ها کتابشناسی موضوعی ها یا علوم است. ابراهیم الایاری در شماره گذاری مدخل ها، ۱۴۰۷ کتاب را به دست آورده است که بیشترین آثار در فصل آداب و لغت و شروح آنها یعنی ۲۲۰ کتاب و پس از آن فصل اول: علوم قرآن یعنی ۱۳۱ کتاب معرفی شده است. در فصل عبارة الرویا فقط ۵ کتاب و در فصل اشربه ۶ کتاب معرفی شده و به این ترتیب کمترین آمار را دارند.

تفاوت دوم ابن ندیم و ابن خیر در مستندسازی مطالب است. ابن خیر از کتاب هایی که خودش دیده و مستقیماً مشاهده کرده، بقیه کتاب ها را از بزرگان و مشایخ نقل می کند و سلسله اسناد را ادامه می دهد تا به ناقل اصلی و صاحب کتاب و نویسنده برسد، گویا این شیوه را از علم حدیث که ملتزم به نقل سلسله

در قدیم، دسته ای از کتاب ها در شرق اسلامی به «فهرست» نام گذاری شده است، در میان آنها فهرست طوسی، فهرست ابن ندیم، فهرست متجب الدین شناخته ترند. در غرب اسلامی، گونه ای از کتاب ها به «برنامج» نامیده شده و دارای محتوای تقریباً یکسانی است،^{۱۰} غیر از فهرست ابن خیر که گاهی آن را برنامج ابن خیر نامیده اند، برنامج ابن مسعود خشنی، برنامج الرعینی،^{۱۱} برنامج الوادیشی و برنامج ابن ابی الربیع^{۱۲} را سراغ داریم.

ابن خیر کتاب های نگارش یافته در اندلس یا وارد شده به آن سرزمین را تا دوره خودش فهرست کرده است.^{۱۳} پاره ای از کتاب هایی که نیافته یا به نظر او ارزش معرفی نداشته نیآورده است.^{۱۴} در مجموع ۱۰۴۵ کتاب را فهرست کرده است. به دلیل روش ابن خیر و دقت وی، این فهرست به غنی ترین مرجع معرف منابع موجود در^{۱۵} اندلس و غایت صحت و اتقان ستوده شده است.^{۱۶} مقایسه فهرست ابن خیر با فهرست ابن ندیم و فهرست متجب الدین و فهرست شیخ الطائفة طوسی گویای مطاوی و محتوای اثر ابن خیر است.

تبویب مباحث و ساختار مطالب فهرست ابن ندیم موضوعی است؛ یعنی تمامی مطالب کتابش را در ده مقاله و هر مقاله مشتمل بر چند فن ساخته است. عناوین مقالات و فنون، موضوعات و عناوین علوم است. ولی ابن خیر چنین نظامی را رعایت نکرده است، بلکه در سی بخش، علوم و موضوعات و شخصیت ها را آورده و ذیل هر یک اطلاعات کتاب ها را ارائه نموده است. البته ده بخش ضمیمه هم دارد که به اجازات و عالمانی که ملاقات کرده یا به واسطه از آنها چیزی شنیده می پردازد. مثلاً فصلی را به فقه مالکی به عنوان یک دانش و فصلی را به زهد به عنوان یک موضوع و فصل دیگری را به کتاب های ابن ابی الدنیا یا أجری به عنوان کتابشناسی آثار یک متفکر اختصاص داده است. بعضی به خطا تصور کرده اند که ابن خیر، کتابش را فقط بر اساس موضوعات یا علوم تنظیم کرده و گفته اند علوم قرآن، موطات، حدیث، تاریخ، تراجم، سیر و انساب، فقه، اصول دین، فرائض، ادبیات، لغت و شعر سرفصل های مطالب این کتاب است.^{۱۷} بعضی گفته اند برحسب نواحی مانند اشبیلیه، قرطبه، الجزیره و مالقه تنظیم شده است.^{۱۸} به هر حال همان گونه که کودرا هم گفته است ترتیب مورد نظر ابن خیر دیریاب است.^{۱۹}

مناوین فصل های فهرست ابن خیر

علوم قرآن، موطات، مصنفات مسنده، سنن و فقه صحابه و تابعین، مسانید مخرجه علی اسماء الصحابة، المسانید المخرجه

۱۰. آقای عبدالعزیز اهوانی در مقاله «کتب برامج العلماء فی الاندلس» که در مجله معهد المخطوطات العربیة (سال اول، ش ۱، مایو ۱۹۵۵) منتشر شده، نکات مفیدی درباره برنامج نویسی دارد.
۱۱. ر. ک: مقاله برنامج شیوخ ابن الفخار الرعینی «نوشته ابراهیم شیوع در مجله معهد المخطوطات العربیة (سال پنجم، ش ۱، مایو ۱۹۵۹).
۱۲. ر. ک: مقاله عبدالعزیز اهوانی، پیشین.
۱۳. موسوعة المصادر والمراجع، عبدالرحمن عطیه، ص ۱۲۰.
۱۴. تاریخ الادب العربی، عمر قروخ، ص ۴۴۲.
۱۵. موسوعة المصادر والمراجع، عبدالرحمن عطیه، ص ۱۳۰.
۱۶. النکملة لکتاب الصلة، ابن الأبار، ج ۲، ص ۵۳۴.
۱۷. موسوعة المصادر والمراجع، عبدالرحمن عطیه، ص ۱۲۰.
۱۸. تاریخ الفكر الاندلسی، حسین مونس.
۱۹. مقدمه کودرا بر الفهرسة، ص ۵.

ناقلان است، اقتباس کرده است. از باب مثال در مورد کتاب الکفایة این گونه می نویسد:

کتاب الکفایة فی شرح مقاری الهدایة تألیف ابی العباس احمد بن عمار المهدوی المقری، حدثنی به الشیخ ابو عبد الله محمد بن سلیمان بن احمد النفری قال حدثنی به خالی الادیب ابو محمد غانم بن ولید المخزومی قراءه علیه وانا اسمع، قال: حدثنی به ابو العباس المهدوی.

کودرا معتقد است سلسله ناقلان را به تواتر آورده است.^{۲۰} در لابلای سلسله ناقلان، به اجازات هم اشاره دارد. ابن ندیم ابتدا نام نویسنده و شمه ای درباره وی، سپس به آثار وی می پردازد، و فقط عنوان اثر را آورده است.

تفاوت سرم ابن خیر با ابن ندیم و حتی فهرست متعجب الدین^{۲۱} و الفهرست طوسی^{۲۲}، کتاب محوری وی است. ابن خیر ذیل هر فصل ابتدا نام کتاب، پس از آن نام نویسنده و سپس اسناد را آورده است، ولی ابن ندیم و متعجب الدین و طوسی شخصیت محورند؛ یعنی نام نویسنده را ابتدا آورده و در ادامه به فهرست کردن آثار وی می پردازند. برای نمونه کتاب الاربعین را این گونه توصیف کرده است:

کتاب الاربعین حدیثاً علی مذهب اهل السنة، تألیف الحافظ ابی نعیم، حدثنی به ابو محمد بن عتاب ایضاً بالاجازه عن ابی عمرو السفاقی عن ابی نعیم مؤلفه.^{۲۳}

این کتاب برای اولین بار به کوشش فرنسشکه کودرا^{۲۴} و شاگردش خلیان تاراگو^{۲۵} و مقدمه لاتینی کودرا در اسپانیا، شهر سرقسطه، مطبعه قومش (قومس) ۱۸۹۳ م به چاپ رسید.^{۲۶} بعداً به اهتمام و نظارت زهیر فتح الله از روی چاپ کودرا توسط ناشر عرب افست شد. مشخصات عربی و اروپایی این چاپ این گونه است:

بغداد و بیروت و قاهره، مکتبه المثنی و المکتب التجاری و مؤسسة الخابخی، ۱۹۶۳ م / ۱۳۸۳ ق.

Index librorum de diversis scientiarum ordinibus quos a magistris didieit^{۲۷}. Edit. Francisus Codera Et. J. Ribera Tarrago.

این چاپ جزء نهم و دهم مجموعه الکتب العربیة الاسبانیة یا الأندلسیة است و زهیر فتح الله، مقدمه لاتینی کودرا را به عربی ترجمه کرده و پاره ای تعلیقات توضیحی به آن افزوده و بعضی از اشتباهات لغوی کودرا را تصحیح کرده است. چاپ زهیر فتح الله یک بار دیگر با مشخصات زیر منتشر شد که «بیروت، منشورات دار الآفاق الجدیدة، ۱۹۷۹ م.»

اخیراً ابراهیم الایباری، تحقیق جدیدی روی الفهرست انجام داده و آن را در دو جلد با مشخصات ذیل منتشر کرد:

فهرست ابن خیر، قاهره و بیروت، دارالکتب المصری و دارالکتب اللبنانی، ۱۴۱۰ ق / ۱۹۸۹ م. ۶۰۲ ص.

چاپ کودرا و زهیر فتح الله دارای این نواقص است: مقدمه تحلیلی، علمی و مقایسه ای ندارد؛ در مقدمه به نسخه یا نسخه های خطی مورد استفاده، اشاره نشده و در پاورقی ها، اختلاف نسخه ها نیامده است؛ تخریح بسیار ناقص انجام یافته است؛ پاورقی های توضیحی و تحلیلی ندارد؛ خوب بود، توضیحاتی درباره اعلام موجود در متن در پاورقی ارائه می شد، درست مانند کاری که آقای رضا تجدد در فهرست ابن ندیم انجام داده است؛ مدخل ها شماره گذاری نشده است؛ در فهرست اعلام نام بعضی راویان آمده که خوب بود نام همه آورده می شد همچنین برخی نام ها را با کنیه و برخی را با نام کوچک و برخی را با لقب آغاز کرده و یک دستی ندارد؛ در فهرست کتب، مختصرها و شرح ها در حرف عنوان خود کتاب آمده است مثلاً مختصر العین با اینکه اثر مستقلی است در حرف «ع» و شرح لغریب ام زرع در حرف «غ» آمده است.

به هر حال ابراهیم الایباری با توجه به همین نواقص اقدام به تحقیق جدیدی نموده است. اما چاپ ایباری با اینکه تمیزتر، با اسلوب تر و فنی تر و برای مدخل ها شماره گذاری کرده و دارای تعلیقات توضیحی لغوی و ادبی و روایی است ولی پاورقی های کتاب شناختی و تراجم، فهرست های پایانی و حتی فهرست مطالب ندارد. تلاش وی در مقابله و تخریح مشکور است، ولی نسخه های مورد استفاده را در مقدمه معرفی نکرده است.

امید است چاپ جدید الفهرست بدون نواقص در اختیار پژوهشگران قرار گیرد و قدمی برای ارتقا و باروری فرهنگ اسلامی باشد.

○

۲۰. همان.

۲۱. فهرست اسماء علماء الشیعة و مصنفیهم، متعجب الدین ابی الحسن علی بن عبیدالله بن بابویه الرازی، تحقیق عبدالعزیز الطباطبائی، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۶ ق.

۲۲. الفهرست، شیخ الطائفة ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق جواد قیومی، قم، نشر الفقاهة، ج ۷، ص ۱۴ ق.

۲۳. الفهرست، به کوشش ابراهیم الایباری، ص ۱۵۸.

۲۴. به عربی قناره.

۲۵. ضبط های دیگر وی «خولیان ریبری کارغوه»، «خلبان ربارة طرغوه» است.

۲۶. محمد ماهی حمادة آن را در شمار کتاب های مهاجر از شرق به اروپا آورده و مشخصات کتابشناختی آن را ذکر نموده است. (رحلة الکتاب العربی، ج ۲، ص ۵)

۲۷. ترجمه عنوان: فهرست کتاب های علوم مختلفی که استادان آموزش